

“Тягне до участі у громадських справах...”

Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького

(Передмова, примітки та впорядкування тексту)

Т.П. Демченко та В.І. Онищенко)

Ми вже писали, що листи, які зберігаються в особистому фонді І. Шрага (Чернігівський історичний музей), – невичерпне джерело інформації про громадсько-політичне та культурне життя України кінця XIX – початку XX століть¹. Не менший інтерес викликають і листи самого Шрага. Вони розкидані по архівозбірнях Києва, мабуть, й інших міст. Разом весь цей масив складає справжній скарб. З кожним роком його наукова цінність стрімко зростає, і ми щиро сподіваємося, що коли прийде час для друку, то поява книжки стане такою ж небуденною подією у житті української культури, як нещодавно завершене оприлюднення листів до М. Коцюбинського. А поки що доводиться друкувати вибрані листи.

Вісім листів Іллі Людвиговича до Петра Януарійовича Стебницького відкривають не просто ще одну сторінку громадської діяльності чернігівського адвоката, а й цікаву грань його вдачі. Її можна охарактеризувати як прагнення до більш активної участі у політичному житті країни, певною мірою невдоволення своїм чернігівським побутованням. Із листів ясно постає, що саме в період революційного піднесення І. Шраг особливо тяготився своїм становищем провінційного адвоката. Отже, йому були притаманні певні амбіції, мабуть, він гостро відчував, що здатен на більше. Але такі настрої проривалися лише зрідка, і Шраг вмів дати їм раду. Відчувається, що тільки близькій по духу людині міг звірити він свої почуття.

Все це вимагає принаймні стислої довідки про постать Петра Стебницького. Йому не зовсім “пощастило” у сучасній історіографії. Не рахуючи збірки спогадів і нарисів, що з’явилися по смерті Стебницького², маємо тільки одну стислу біографію цієї, безумовно, знакової постаті українського національно-визвольного руху³.

Народився Петро Януарійович у 1862 р. на Київщині у родині священика. Закінчивши у 1888 р. фізико-математичний факультет Київського університету, працював на державних посадах у Петербурзі⁴. Водночас був активним учасником столичної української громади, досить швидко став одним із її керівників. Є. Чикаленко, вважаючи його одним “з найвидатніших і найвідданіших українських діячів”, залишив цікаву характеристику Стебницького: “Маленький на зріст, з лисою головою, він був надзвичайно мовчазливою людиною, але певне за таких і приказка народня повсталала, що “хто мовчить, той двох навчить”, а Стебницький навчав сотні людей. З того часу, як він вступив у Петербурзьку Громаду, він став її керівником, невибраним головою і був ним до кінця існування тої громади...”⁵. Високу оцінку одержала його діяльність і в працях сучасних істориків української діаспори. Його називають “героєм чорної роботи, на якого в усіх обставинах можна було покладатися”⁶. Власне, із листів І. Шрага можна зробити висновок, що Петро Януарійович, як і його адресант, не соромився ніякої роботи, не уникав найобтяжливіших обов’язків. Це, мабуть, їх поєднувало і зближувало.

Як і для Іллі Людвиговича, для П. Стебницького зоряна година або, з огляду на його скромність, краще сказати – пора жнив, настала у революцію. Вона застала його у Петрограді. Наприкінці березня 1917 р. він увійшов до складу виконавчого комітету Української Національної Ради, згодом виконував обов’язки секретаря⁷. Все, що робилося ним або під його керівництвом, досить повно відображено на сторінках фундаментальних збірників документів про діяльність Української Центральної Ради, що побачили світ останнім часом⁸. Особливої відзнаки заслуговує багатогранна і плідна робота Стебницького на посаді представника Генерального Секретаріату при Тимчасовому уряді Росії, яка продовжувалася з середини липня 1917 р. і до повалення уряду⁹. У червні 1918 р. він приїхав до Києва, а вже наступного місяця отримав призначення до Державного суду. Він також був деякий час

заступником керівника Української делегації на мирних переговорах з РСФРР. З 24 жовтня по 14 листопада цього ж року Стебницький виконував обов'язки міністра народної освіти гетьманського уряду. В УНР доби Директорії отримав призначення на посаду "Надвищого" судді. Численні державні обов'язки не завадили його активній участі в українському культурно-громадському житті. Так, з осені 1918 р. П. Стебницький очолив товариство "Просвіта" у Києві¹⁰. За радянської влади він працював у Академії наук, певний час очолював Комісію по створенню Біографічного Словника¹¹. На щастя, українському діячеві не довелося зазнати мук репресій, хоча помер він 1923 р. у холоді, голоді, але такою була доля багатьох колишніх... Його найближчі друзі й однодумці влаштували траурне засідання, яке, за свідченням С. Єфремова, пройшло "здається, добре, сердечно, інтимно. Було аж 5 доповідей. Я думав, що публіки буде не багато, – набилася повна зала молоді, звичайних наших слухачів"¹². Згодом, звичайно, опальний академік мав неприємності через свою статтю про небіжчика, але не змінив своєї думки про цю людину. "Стебницький жив 63 роки, працював для України десятки років і, очевидно, це – головне в його прекрасному житті..."¹³, – записав він наприкінці 1928 р., у п'яту річницю по смерті діяча.

Варто відзначити, що П.Стебницький служив українській справі й своїм пером талановитого публіциста. Зокрема, він, підготувавши реферат про цензурні утиски, відіграв значну роль у підготовці пам'ятної записки Російської Академії наук "Об отмене стеснений малорусского печатного слова"¹⁴. Оскільки І. Шраг теж брав безпосередню участь у цих заходах, то можна припустити, що саме у 1904 р. вони близько зішлись. Цьому сприяла, на нашу думку, і політико-партійна єдність: П. Стебницький, як і І. Шраг, був членом демократично-радикальної партії, потім ТУП, а в роки революції приєднався до соціалістів-федералістів. Проте добре помітна щирість у їхніх відносинах визначалася, ймовірно, не партійними поглядами, а взаємною довірою і симпатією.

Листи І. Шрага публікуються згідно з оригіналами, що зберігаються у фондах Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Жодних правок до авторського тексту не вносилося. Скорочення розкриті у квадратних дужках.

№ 1

25 травня 1900 р. Чернігів

Високоповажний і вельми шановний Петро Януарьевич!

Посилаю листа д. Грінченка¹⁵, в якому він відповідає на Ваши запитання і висловлює свої побажання.

З Шликевича¹⁶, і на мою думку, буде вельми добрий голова Товариства – він чоловік розумний, енергичний, освічений. А все ж шкода Федоровського¹⁷! Тепер він, здається, знов віддався гомеопатії¹⁸, і буде ширити її в спілці з Іоанном Кронштадтським¹⁹ і з Вас. Комаровим²⁰ (особлива кебета у генерала підбирати компанію?) а шкода, що ту незвичайну енергію, яку він безперечно має, він уживатиме не на укр[аїнську] справу; мабуть дуже вже гостро до нього віднеслися. Тепер на Вас надія, бо певно Вам доведеться бути і головою, і секретарем. Цілком згоджуюсь з Вами, що коли Вам не можливо правити обов'язки секретаря, то на цю посаду здатний, і вельми здатний, д. Грінченко, але, як Ви бачите, на нього рахувати не можна.

Дуже я радий, що мав нагоду познайомитися з д. Осинським²¹ – гарна людина; тепер він у Києві, у лагері, мабуть до осені не доведеться його побачити. Я дав йому листи до де кого з киян.

Прийміть, вельми шанований Петро Януарьевич, мою щирю подяку за честь, яку Ви мені виявили телеграмою 4 березня²², я тоді ж послав телеграмою, мою подяку д. Катериничу²³ і просив його передати сю подяку усім, хто підписав телеграму. Ще раз щиро дякую.

З щирим поважанням сердешно Вас шануючий І. Шраг.

III, 53091

18 січня 1905 Чернігів

Вельмишановний Петро Януарьевичу!

Сердешно вітаю Вас з новим роком – дякую, що згадали мене: був вельми радий одержати Вашого листа.-

Мав їхати до Петб.²⁴ разом з іншими, але обставини тепер цілком не сприяють, і хто його зна – коли вони змінюються. Головна річ у тому, що тепер невідомо, до кого звертатися: Святополк²⁵, кажуть, уходить, яку вагу матиме Вите²⁶ – невідомо; що взагалі буде з “Указом”, мабуть, ніхто не знає. Не відмовте повідомити, коли, на Вашу думку, можна буде їхати до Петб.

Думка, щоб селяни просили про дозвіл Євангелія, дуже добра, але в сій справі не можна покладати на Кулішиху²⁷ жодної надії: вона до таких справ не здатна; радив би Вам звернути ся до Чикаленка²⁸ й Леонтовича²⁹, коли Ви до них ще не звертали ся. Вдайтеся ще до д. Лободовського³⁰ (Михайло – Харків, Сумська, д. 60), він має докладну “записку” про Біблію і надсилав мені її, прохав, щоб я й подав її, від себе, до губ[ернських] Земськ[их] Зборів, але я мусив зрестися і повернути “записку” через те, що не міг підписати такої записки, яка починається з того, що “небом возложено на земство...”, лає штундистів³¹ і атеїстів і т. ін. Але, саме це, що стало мені на перешкоді, цілком відповідало б поглядам Синода³² (про те, хто його знає – які він погляди має, коли дозволяє собі так нахабно брехати про “врагов”), принаймні Лободовський говорить його мовою. Нехай д. Лободовський надсилає свою записку, просто від себе, до Синоду.

Може і мені доведеться щось зробити в сій справі – добути селянські прохання: я сподіваюся, що можливо буде дістати їх в 2-х селах.

Надішліть мені ту часопись, в якій буде надрукована замітка.

Не знаю, чому, “Наши дни” не надрукували моєї замітки, яку я послав до редакції ще 26 грудня з поводу того, [що] в статті, про ювілей Левицького³³ автор сказав, що переклад Біблії ще не виданий, я писав, що автор помиляється³⁴, і коротенько розповів, як стоїть справа, подав відомости і про відносини до нього Академії і Синоду. Була така думка, що можуть звернути увагу, звичайно не “начальство”, бо “Наши дни” часопис розповсюджена вельми.

На ювілей Мордовця³⁵ готуємо адресу, яку я надішлю до вас.

Щирим серцем бажаю усього найкращого. Бувайте здорові, вельми буду радий Вас побачити, коли доведеться бути у Петербурзі. З Чернигова послано привітане до финск[ого] Союму українською мовою³⁶, а перекладено на французьку: підписів 39. Буде послана і російська адреса. З Київа нам мають засилати.

Щиро поважаючий, Ваш І. Шраг.

III, 53093

8 жовтня 1905 Чернігів

Дорогий Петро Януарьевичу!

Був вельми радий, що дістав Вашого листа.

Агітації³⁷ вже почалися, наших виборщиків обмаль, і тому треба користуватися усіма, які тільки можуть взяти участь у виборах. У Полтавщині українці виступають окремо, як партія (демокр[атична] укр[аїнська])³⁸, у нас се не можливо – українців бракує, і тому треба йти спільними шляхами з опозиційними партіями; властиво кажучи, гостро визначених партій у нас, поки що, нема – більш менш з’єднуються на програмі московського з’їзду³⁹, кажу про ліберальну частину; консерватори і ретрогради відносяться до нас вороже, але, поки що одверто ще не виступають. Проте мене уже агітують; між іншого кажуть, що коли мене

обрати до Думи, то я буду дбати тільки про Україну, а до усього іншого мені буде байдуже.

“Земсь[кою] партією” з’організовано вже губ[ернський] виборчий комітет, до якого належу і я, тепер організуються повітови і мійські комитети.

Тепер (*нерозбірливе слово*) невідомо, чи оберуть мене, хоч де-які шанси єсть, але я ще страшенно вагаюсь. Коли йти до Думи, то доведеться майже зовсім залишити практику, а се дуже погано відіб’ється на мені й на родині: гонорару члена Думи не вистачить на всі потреби. На мою думку, Дума не довгий час існуватиме, і окрім того я такої гадки, що вступати до Думи для “органічної праці” не можливо, туди треба вступити тільки для боротьби з сучас[ним] станом, для того, щоб домогтися радикальної зміни сіюго стану. Не знаю, як і бути – чи становити свою кандидатуру чи ні; стан вельми важкий.

Наши люде на виборах доконче потрібни, у кождому разі.

Я вже висловлював свої думки з поводу Віте⁴⁰ у листах до Русової⁴¹; я, властиво, проти нової “депутації”, але нагадати Віте доконче треба, і петербурзці добре зроблять, коли звернуться до ніого і нагадають ту обіцянку, яку він дав депутації⁴².

На превеликий жаль, не міг бути у Москві, у вересні, саме перед моск[овським] з’їздом мусив бути на обл[асному] у Харкові (демокр[атична] конституція)⁴³, до якого були запрошені і укр[аїнські] демократи. Там на чолі було поставлено питане про автономію, і розв’язано було добре. Трохи не просто з Харкова треба було їхати до Москви, а мені бракувало часу, професія така, що не завжди можна бути вільним; от і зараз треба було б бути 9-го у Полтаві, 15-го – у Москві, а замість того прийдеться їхати до Козельця, де у мене 10-го “защита”, а далі бути у Окр[ужному] суді у Чернигові і у Палаті у Києві у різних судових справах. Тягне до участі у громадських справах, а на перешкоді – стоять судови, яких покинути не можна, бо треба їсти...

Ще не знаю, коли буде земськ[ий] з’їзд; уживу всіх заходів, щоб взяти у ніому часть.

Щиро Вас поважающий Ваш І. Шраг.

III, 53094

№ 4

Чернигів 7 травня [1]916

Щироповажаний та дорогий Петро Януарьевич.

Вибачайте, що досі не одповідав на Вашого листа – не знав Вашої адреси.

Збираю матеріали для “споминів” про Русова⁴⁴, і сподіваюся на протязі сіюго місяця скласти їх і подати Володимирі Павловичу⁴⁵. В минулому місяці не мав вільного часу і може ще не запізнюся?

Вітаю Вас сердечно, Ваш щирый І. Шраг

III, 53095

№ 5

Чернигів 17 липня [1]916

Вельмишановний та дорогий Петро Януарьевич.

Сіюгодні одсилаю до Володимира Павловича свої спомини про О.О.Русова: не знаю, чи мають вони цікавість? Не мав часу добре їх обробити, і тому маю надію, що Володимир Павлович не одмовить їх виправити, про що іого прохаю. Якщо і Ви їх розглядатимете, то з тим самим проханням звертаюся і до Вас.

Коли сподівається видати “Збірник”?⁴⁶ Як стоїть з тим справа? Чи багато вже єсть матеріалів?

Щирим серцем бажаю всіюго доброго, сердечно Вас вітаю Ваш щирый І. Шраг

III, 53096

№ 6

Чернігів 7 серпня [1]916 р.

Дорогий та щиро поважаний Петро Януарьевич.

Давно вже був у Києві; останнього разу був там 12 червня; ніхто нічого не пише, і не знаю, хто з наших знайомих залишається в Києві, а хто куди-сь поїхав.

В серпні маю поїхати до Києва на засідання Ради прис[яжних] адвокатів, та напевно ще не знаю чи доведеться поїхати.

Трудно дати цілком певну відповідь на запитання Ваше⁴⁷ про Хижнякова⁴⁸; він завжди досить байдуже ставився до укр[аїнської] справи, хоча і ніколи не ставав проти неї вороже; він навіть підтримував на земських зборах мій доклад про нар[одну] мову по школах і взагалі виявляв іноді своє “українофільство”, любить дуже нар[одну] пісню, народну поезію, але українська справа для нього річ другорядна; він типовий російський ліберал –общерос⁴⁹.

Не знаю, що зробить Володимир Павлович з моїми споминами про Русова; Ви, спасибі Вам, мене заспокоюєте, але мені “спомини” щось не до вподоби і якось погано вони складені.

Чому се “Укр[аїнская] Жизнь”⁵⁰ не виходить? Час би вже видати книжку.

Бувайте ж здорові, дорогий Петро Януарьевичу; цілую Вас братерськи.

Ваш щирий І. Шраг

III, 53097

№ 7

Чернігів 17 серпня [1]916

Дорогий та щиро поважаний Петро Януарьевич.

Рекомендую Вам свою дочку Олену Чудновську⁵¹; вона вельми бажає з Вами познайомитися. Запоможіть їй, будь ласка, придбати собі знайомих поміж петерб[урзьких] українців, щоб вона в загалі мала змогу бути в ПТБі⁵² поміж своїх людей.

Вона мешкає в Оранієнбаумі, але має честь приїздити до ПТБ.

Мені було дуже приємно познайомитися з д. Киселевським⁵³, який був у мене: перекажіть йому, будь ласка, щоб він надіслав мені кілька примірників Статуту “Благотв[орительного] Общества” та один чи два примірники “Отчету”, а також список членів Товарищества (черниговських) з визначенням, за які роки вони не зробили членських внесків.

Од Володимира Павловича⁵⁴ не маю ніяких відомостей. Сердечно бажаю Вам всього найкращого; дуже бажав Вас побачити; чи не будете в осені в Києві.

Ваш щирий І. Шраг

III, 53698

№ 8

Чернігів 14 грудня [1]916

Дорогий Петро Януарієвич.

Мій лист до Вас вельми запізнився: моя донька мешкає в Оранієнбаумі, і не часто буває в Петербурзі; буде вона знов у Вас мабуть вже в новому 1917 році, бо незабаром має приїхати до нас, на Різдвяні Свята, і мабуть не встигне вже побути у Вас. Вона писала і висловлювала свій жаль, що не застала Вас.

Кисиліов⁵⁵ вже звернувся в Чернигові до д. Приходька⁵⁶, людини молоді, енергійної та працюючої; він з’організував в черниг[івському] відділі Т[овариств]ва “Общества оказания помощи населению Юга России”⁵⁷ чудовий укр[аїнський] хор, який дає концерти,

що приваблюють силу публіки. Приходько дуже добре виконує доручення Благод[ійного] Т[оварист]ва: кращого виконавця не треба.

Володимира Павловича бачив в Києві в падолисті⁵⁸, він казав, що готує до видання “Збірник Русова”; видання затягнулося через те, що Софія Фед[орівна] обіцяла подати статтю про перебування Ол[ександра] Ол[ександровича]⁵⁹ на хуторі, та ту статтю не встигла ще виготовити. Висловлював надію, що “Збірник” має вийти з початку [1]917 р.

Повертаючись з Києва в падолисті, застудився і занедужав; більше як два тижні не міг виходити з хати; тепер вже видужав.

Бувайте здорові, дорогий Петро Януарієвичу, щирим серцем бажаю Вам всіого найкращого, з сердечною повагою Ваш І. Шраг.

III, 53099

---

¹ Демченко Т.П., Онищенко В.І. Епістолярій фонду І.Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського як історичне джерело // Скарбниця української культури: Збірн. наук. праць. – Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 115.

² П.Я.Стебницький. 1862 – 1923. Збірка. – К.: “Слово”, 1926.

³ Верстюк В.,Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.164-165.

⁴ Там само. – С. 164.

⁵ Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 239.

⁶ Прицак О. Роля О.Лотоцького в заходах для уневажнення Указу заборони українського слова з 1876 р. // Лицар праці й обов’язку. – Торонто–Нью-Йорк, 1983. – С. 114. До речі, хоча даний збірник і присвячений О.Лотоцькому, але визначення “лицар праці і обов’язку” повністю підходить і до П.Стебницького. Цікаво, що С.Єфремов свої спогади про нього теж назвав “Лицар нездоланий”.

⁷ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003. – С. 54, 70.

⁸ Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У двох томах. – К., 1996, 1997. – Т. 1-2; Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003.

⁹ Верстюк В.,Осташко Т. Назв. праця. – С. 164.

¹⁰ П.Я.Стебницький. 1862 – 1923. Збірка. – С. 120.

¹¹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук (Нарис історії). – К., 1993. – С. 191.

¹² Єфремов С. Щоденники. 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 113.

¹³ Там само. – С. 703.

¹⁴ Грушевський М. Твори у 50 томах. – Львів, 2002. – Т. 1. – Серія: Суспільно-політичні твори. 1894 – 1907. – С. 272.

¹⁵ Грінченко Борис Дмитрович (1863 – 1910) – видатний український письменник, громадсько-політичний діяч, вчений і педагог.

¹⁶ Шликевич Олександр Полікарпович (1849 – 1909) – видатний український статистик, земський громадський діяч.

¹⁷ Федоровський Микола Федорович (1838 – 1918) – генерал російської армії, український громадсько-культурний діяч, співорганізатор театральної трупи в Єлисаветграді, ініціатор заснування “Благодійного товариства видання загальних, корисних і дешевих книг” у Санкт-Петербурзі.

¹⁸ Про цей факт з життя М.Федоровського сучасна дослідниця пише: “Перенесена тяжка хвороба привернула увагу Миколи Федоровича до вивчення медицини. І в цій галузі він також здобув визнання як учений і популяризатор наукових знань. Надто захопила М.Федоровського гомеопатія. Він видав низку брошур з цієї науки..., очолював I Всеросійський з’їзд гомеопатів”. Див.: Люта О. Талан Миколи Федоровського // Пам’ять століть. – 2000. – № 1 – 2. – С. 80.

¹⁹ Іоанн Кронштадтський (Сергєєв І.І.) (1829 – 1908) – церковний діяч, проповідник і письменник. За життя вважався “народним святим”, канонізований Російською православною церквою.

²⁰ Біографічні дані виявити не вдалося.

²¹ Біографічні дані виявити не вдалося.

²² І.Шраг отримав телеграму такого змісту: “Зібравшись у гурті святкувати пам’ять Шевченка, вітаємо Вас в день двадцять п’ять роковин Вашої цінної і корисної праці для рідного краю. – Глядиковский, Б.Могиланський, Н.Могиланський, Токаренко, Афанасьєв, Пташевський, Ігнатович, Стебницький, Катеринич, Забелло, Житецький, Цветковский, Бернштам”. Див.: Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3.

²³ Катеринич П.П. – скарбник Товариства імені Т.Г.Шевченка для допомоги убогим уродженцям України, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга, заснованого у 1898 р. Інших даних виявити не вдалося.

²⁴ Так в оригіналі скорочено Санкт-Петербург.

²⁵ Правильно: Святополк-Мирський Петро Дмитрович (1857 – 1914) – князь, російський державний діяч. З серпня 1904 по січень 1905 рр. – міністр внутрішніх справ.

²⁶ Правильно: Вітте Сергій Юлійович (1849 – 1915) – граф, російський державний діяч, голова Ради Міністрів у 1905-1906 рр. Автор Маніфеста 17 жовтня 1905 р.

²⁷ Куліш Олександра Михайлівна (1828 – 1911), псевдонім Ганна Барвінок – українська письменниця і громадська діячка.

²⁸ Чикаленко Євген Харлампійович (1861 – 1929) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, меценат.

²⁹ Леонтович Володимир Миколайович (1866 – 1933) – український письменник і громадсько-культурний діяч.

³⁰ Лободовський Михайло Федотович (1874 – 1913) – український письменник, видавець, перекладав українською мовою Святе письмо.

³¹ Штундисти – члени секти, яка виникла під впливом протестантизму і набула значного поширення в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

³² Правильно: Святійший Синод – у 1721 – 1917 рр. один з вищих органів державної влади в Росії. У його віданні перебували всі справи Російської православної церкви.

³³ Ювілей 35-річної діяльності І.Нечуя-Левицького було відзначено у грудні 1904 р. Згідно зі свідченням С.Єфремова: “Старий дуже радів і втішався з тих привітань, яких він одержав чимало”. Див.: Єфремов С. Вибране: Статті, наукові розвідки, монографії / Упоряд., передмова та прим. Е.Соловей. – К., 2002. – С. 422.

³⁴ Євангеліє у перекладі українською мовою було надруковане у Санкт-Петербурзі у 1905 р., але у 1903 р. у столиці Австро-Угорщини – Відні вийшло друком повне видання Св. письма українською мовою.

³⁵ Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич (1830 – 1905) – російський письменник та історик, родом українець. У промові на своєму ювілеї він сказав: “За дякою до вас, земляки українці, несучи ще й жаль мій пекучий, мою пекучу покуту; горенько моє велике я оце перед вами спокутую, нехай не вмру я без цієї “сповіді святої”, а сповідь моя буде така: не один голос і не раз гукав до мене з України і з далекої, але рідної Галичини: “Цілий вік орав еси, чоловіче, чужу ниву, на чужій ріллі сів еси жито, пшеницю й усяку пашницю, а свою рідну материзну зоставляв еси пустою”... І хіба ж не правда цьому? Правда, жостока правда...” Див.: Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 199-200.

³⁶ Зміст даного привітання вміщено у книзі спогадів І.Коцюбинської. Див.: Коцюбинська І. Спогади і розповіді про М.М.Коцюбинського. – К., 1965. – С. 124-125.

³⁷ Очевидно, йдеться про вибори до Державної Думи Росії, але на основі урядового маніфесту від 6 серпня 1905 р. (Булігінська дума).

³⁸ Ймовірно, йдеться про Українську демократично-радикальну партію, утворену в 1905 р.

³⁹ Московський з'їзд – очевидно, І.Шраг мав на увазі “общеземский и городской съезд, последний перед образованием партии”, який відбувся 12-15 вересня. Див.: Милуков П.Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 205-206.

⁴⁰ Правильно: Вітте С.Ю. Див. примітку № 12.

⁴¹ Русова Софія Федорівна (1856 – 1940) – українська громадська і культурно-освітня діячка, педагог.

⁴² І.Шраг був у складі делегації, крім нього – Олена Пчілка, М.Дмитрієв і В. Науменко, яка у 1904 р. була прийнята С.Вітте.

⁴³ Очевидно, йдеться про головний предмет обговорення – запровадження конституції в Росії.

⁴⁴ Русов Олександр Олександрович (1847 – 1915) – український громадський діяч, земський статистик, етнограф, фольклорист.

⁴⁵ Науменко Володимир Павлович (1852 – 1919) – український громадський та освітній діяч, філолог, етнограф, редактор “Киевской старины”.

⁴⁶ Йдеться про “Збірник” пам'яті О.Русова (помер у 1915 р.).

⁴⁷ У листі до І.Шрага від 2 серпня 1916 р. (до речі, це єдиний лист, який дійшов до наших днів) П.Стебницький запитував: “Скажіть мені, будь ласка: як ставився за свою земську службу Хижняков до українства. Чи щиро прихильно, чи сухо формально, як до справи йому чужої? Тут мене зацікавила його книжка “Воспоминания земского деятеля”, я хотів-би написати про неї рецензію в “Укр. Жизнь”, та боюсь не попасти в лад, не знаючи близько його світогляду. Черкніть два слова – зовсім загально, без подробиць”. Див.: Чернігівський історичний музей. – Ал 59 – 198/603. – Арк. 3.

⁴⁸ Хижняков Василь Михайлович (1842 – 1917) – відомий чернігівський земський діяч. У 1875–1879 рр. – чернігівський міський голова, у 1887–1895 рр. очолював губернську земську управу. “Воспоминания земского деятеля” видані петроградським видавництвом “Огни” у 1916 р.

⁴⁹ Ця оцінка співпадає з думкою про В.Хижнякова, висловленою авторами спогадів “Чернігівська Українська Громада” М.Грінченко та А.Верзиловим. Зокрема, вони писали: “Він міг злегенька “украинофильствовать”

серед Українців, любив українські співи і театр з корифеями української сцени, міг згодитися на друкування в “Земском сборнике” українських етнографічних записів, задовольняючи прохання Шрага та домагання Шликевича, давав у земстві роботу Українцям, але до... реальної роботи... серед українського народу був може навіть не байдужий, а ворожий, бо це-ж, на думку лібералів чернігівських, була “узость” і марна трата часу”. Див.: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 467. До речі, відносини між І.Шрагом і В.Хижняковим були приятельськими. В.Хижняков був кумом І.Шрага: він хрещений батько його молодшого сина Миколи. Див.: ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 977. – Арк. 221-222.

⁵⁰ “Украинская жизнь” – український щомісячний журнал, виходив у Москві у 1912 – 1917 рр.

⁵¹ Чудновська Олена Іллівна (1892 – ?) – донька І.Шрага. У липні 1916 р. одружилася з Василем Кіндратовичем Чудновським, який походив із козацької родини Борзнянщини. Подружжя було репресоване у 1930-ті рр. Див.: Оніщенко О.В. З когорти найперших: Олена Іллівна Чудновська // Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 146-147.

⁵² Санкт-Петербург.

⁵³ Біографічні дані встановити не вдалося.

⁵⁴ В.Науменко. Див. примітку № 31.

⁵⁵ Можливо, йдеться про Ф.Кисельова, який у 1916 – 1917 р. багато друкувався у “Черниговской земской газете”.

⁵⁶ Приходько Олекса Кіндратович (1887 – 1977) – український диригент, педагог. У 1915–1917 рр. жив у Чернігові.

⁵⁷ “Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий” було засноване у 1915 р. На початку 1916 р. утворилося його чернігівське відділення, І.Шрага обрали головою товариства.

⁵⁸ Падолист – листопад.

⁵⁹ Софія Федорівна і Олександр Олександрович – подружжя Русових. Див. примітки №№ 27 і 30.